

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 39(477.54/.62) : 311.21

Н. В. Аксьонова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНЦІВ У ВИДАННЯХ ВОРОНЕЗЬКОГО, КУРСЬКОГО
ТА ХАРКІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКИХ СТАТИСТИЧНИХ КОМІТЕТІВ

У статті розглядається діяльність Харківського, Воронежського, Курського губернських статистичних комітетів у розрізі організації вивчення та популяризації знань з етнографії Слобожанщини. Аналізується стан дослідження краєзнавчої діяльності цих комітетів і робиться огляд їх видавничої справи у галузі етнографії краю.

Ключові слова: губернський статистичний комітет, Слобожанщина, етнографічні дослідження.

В статье рассматривается деятельность Харьковського, Воронежского, Курского губернских статистических комитетов в плане организации изучения и популяризации знаний по этнографии Слобожанщины. Анализируется состояние исследования краеведческой деятельности этих комитетов и делается обзор их издательской деятельности в области этнографии края.

Ключевые слова: губернский статистический комитет, Слобожанщина, этнографические исследования.

Kharkiv's, Voronezh's, Kursk's province statistical committees activity in study and knowledges popularization of ethnography in Slobozhanschina region is examined. The ethnography activity of these committees (including publishing activity) is analysed.

Key words: province's statistical committee, Slobozhanschina, ethnographic researches.

Окремим розділом становлення народознавства на Слобожанщині потрібно вважати дослідження з історії популяризації і проведення збору етнографічного матеріалу місцевими губернськими статистичними комітетами. Наукоємність досліджень цих установ Російської імперії неодноразово підтверджувалося фахівцями. Потрібно відмітити, що в ХХІ ст. науковий інтерес до історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів Російської імперії значно підвищився. Огляд видавничої діяльності губернських статистичних комітетів став об'єктом вивчення таких сучасних російських дослідників як Н. Балацька, О. Раздорський, А. Слуцький, Н. Селіванова, Н. Старчикова, В. Первушкін, Д. Левін. Сучасні українські дослідження з вивчення губернських статистичних комітетів та їх видавничої діяльності проводилися щодо Криму [4; 37], Одещини [15], Катеринославщини [25]. Безпосередньо розгляду етнографічних матеріалів у періодичних виданнях Чернігівського губернського статистичного комітету присвячена стаття Н. Слобожаніної [38].

Проблематика організації етнографічного вивчення Слобожанщини тісно пов'язана з діяльністю трьох губернських статистичних комітетів – Воронежського, Курського та Харківського. Вони довгий час опікувалися вивченням особливостей місцевого населення. Наразі існують тільки оглядові дослідження краєзнавчого напрямку роботи статистичних комітетів у рамках певних губерній [45; 16].

Грунтовного вивчення діяльності цих установ зі збору етнографічних матеріалів та їх видання до сьогодні не проводилося. На цю білу пляму намагалася звернути увагу Валентина Сушко, яка зазначила напрями етнографічної діяльності Харківського губернського статистичного комітету [41]. Маємо констатувати, що особливості діяльності у галузі етнографічних досліджень Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів досліджені поверхнево та вимагають комплексного підходу.

Актуальність вивчення їхньої видавничої діяльності потрібно розглядати через призму формування джерельної бази з етнографії Слобожан і наукового пошуку в питанні етнографічних досліджень краю.

Метою нашого дослідження є вивчення й оцінка проведення етнографічно-пошукової роботи комітетів, а також послідовний огляд друкованих праць, як результату цієї діяльності.

Завданнями цієї статті є дослідження історіописання про етнографічну діяльність губернських статистичних комітетів, розкриття змісту й направленості їхньої видавничої роботи, аналіз праць з етнографії Слобожан, що були надруковані саме за сприяння цих установ.

Таким чином, ми зможемо дослідити процес переходу від аматорства до науково-спрямованої роботи на замовлення, від популяризації знань про народ до формування наукових засад народознавства. Особливо гостро стоїть проблема відсутності в сучасній українській історіографії розробленості сталих підходів і напрямів щодо розгляду етнографічних досліджень історико-етнографічного регіону Слобожанщина в нерозривній цілісності на усій його території. Розуміння комплексного і нерозривного сприйняття етнографічних досліджень Воронежського, Курського та Харківського комітетів лежить у площині формування знань про Слобожанщину, як цілісного історико-етнографічного регіону.

Губернські статистичні комітети, що відкрилися 1835 р. майже одночасно у всіх губерніях Російської імперії, мали першопочатково обмежені функції. Їхня діяльність обмежувалася збором різноманітних статистичних відомостей, лише згодом поступово набувала ознаки окремішнього наукового пошуку з краєзнавства, археології та етнографії. Грунтовні зрушення відбулися після прийняття у 1861 р. нового положення про комітети, за яким структура комітетів стала наближеною до структури наукових товариств із наданням широких повноважень секретареві. Комітети стають фінансово спроможними вести самостійну дослідницьку й видавничу діяльність [20]. Для з'ясування стану вивчення проблеми розглянемо організаційно-етнографічну та видавничу діяльність окремо кожного з комітетів, що діяли на території краю.

Потужною установою, що провадила етнографічні дослідження Слобожанщини, став Харківський губернський статистичний комітет. Крім декількох зауважень про краєзнавчий напрям його діяльності [16; 41] та дослідження його роботи з вивчення історичних пам'яток регіону [34], наукового пошуку в напрямі розкриття усього етнографічно-краєзнавчого надбання Харківського губернського статистичного комітету в науковій літературі не проводилося.

Потрібно відмітити, що започаткування з 2009 р. потужного перевидання часописів Харківського губернського статистичного комітету видавництвом «Сага» (м. Харків) викликане підвищеним інтересом до них, як до вагомих історичних джерел. Окремим науковим здобутком у вивченні діяльності Харківського губернського комітету є наявність у цих перевиданнях попередніх зауваг, зроблених Валерієм Романовським. Вони розкривають зміст і направленість відповідного тому збірника, дають цінні відомості про авторів тому, подають критичні зауваження щодо досліджень.

На жаль, періодичні видання комітету – «Памятная книжка Харьковской губернии» (1862–1868 рр.), «Харьковский календар» (1869–1917 рр.) і «Харьковский сборник» (1887–1898 рр.) – не стали об'єктом окремого науково-бібліографічного дослідження. Вони добре охарактеризовані Валерієм Романовським у заувагах «Харківський статистичний комітет та його періодичні видання», де він піднімає проблематику не тільки започаткування й друкування цих видань, а наукового редагування цих збірників, наголошує на винятковому внеску в справу систематизації й підвищення наукоємкості видань Петра Єфименка та Василя Іванова [35, с. 20]. У цьому дослідженні В. Романовський подав короткий історіографічний огляд праць про діяльність комітету, а також розповів про всі етапи і складності його існування в якості статистичної установи. Подаються також відомості про намір комітету скласти в 1891 р. «Описание Харьковской губернии», яке б містило й етнографічні відомості, для чого були розроблені відповідні анкети [35, с. 23].

Потрібно зауважити, що з моменту свого започаткування Харківський губернський статистичний комітет починає активно діяти як осередок науково-дослідницький, до роботи якого залучаються не тільки вчені Харківського університету, а й багато аматорів-пошуковців, що

стають його дійсними членами. Пожвавлення роботи в галузі дослідження рідного краю в комітеті відбулося після 1861 р., за декілька місяців якого комітет спромігся зробити в науковому плані більше, ніж за весь попередній період [24].

З метою активізації діяльності серед дописувачів комітет у 1862 р. публікує анкету-збиральник, за допомогою якої починає збирати статистичні відомості щодо всієї губернії, зокрема пункт 8 цієї програми пропонує надавати відомості щодо етнографії й історії. Ця програма була неодноразово передрукована у місцевій пресі [28]. У подальшому з'являється ще низка програм для збору різноманітних відомостей, які можна розглядати як такі, що zorganizували й направляли етнографічні дослідження краю [29; 30; 31].

У 1883-1888 рр. секретарем комітету став Петро Єфименко, який стрімко надав науковим дослідженням комітету етнографічної направленості, оскільки ще до цього він публікував у виданнях комітету відповідні етнографічні програми та провадив широкий науковий пошук у цьому напрямі [8]. Самостійно він розробив такі програми як «Программа для описания быта сельского населения Харьковской губернии» і «Программа для собирания сведений о народных суевериях и повериях в Южной России», що популяризувалися у періодичних виданнях комітету. У 1882 р. було видано його огляд кустарної промисловості Сумського повіту.

Маловідомим для загалу залишилося й ім'я Василя Іванова, який очолював комітет у 1893-1903 рр. Вагомим науковим доробком Василя Іванова стало редагування книги «Обычное право крестьян Харьковской губернии», що вийшла у двох випусках [23]. Його етнографічна праця, видана на кошти комітету, «Современная деревня в Харьковской губернии» назавжди залишиться поважним джерелом з соціальної антропології українського селянства кінця XIX ст. [12]. Ця розвідка була передрукована як передмова до 1 тому «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии», відредагованого ним самим [9]. Задумана статистичним комітетом серія етнографічних описів усіх повітів Харківської губернії, на жаль, не здійснилася. Публікація навіть першого тому з етнографії Старобельщини була настільки ґрунтовною, що до сьогодні залишається канонічним образчиком опису окремого району, неоціненним джерелом з етнографії слобожан. Потрібно зазначити, що підготовка цього тому була дуже ретельною і спочатку окремі описи слобід з'являються у **Вип. 8** «Харьковского сборника» за 1984 рік. Наразі історія створення цього проекту не досліджена. Спроба Валентини Сушко освітити це питання обмежується лише повним бібліографічним описом етнографічних розвідок, які потім були передруковані у першому томі «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд» [42].

Розглядаючи видавничу діяльність комітету, не можна не відмітити значущість його періодичних видань. Наприклад, лише спочатку видання «Памятная книжка Харьковской губернии» вміщують матеріали загальної красназавчої направленості, як то «Историко-статистические заметки о городах Харьковской губернии». З появою нового друкованого органу «Харьковский сборник: Научно-литературное приложение к Харьковскому календарю» комітет намагається популяризувати праці з історії краю, зокрема виходять друком у **Вип. 2** «Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской губернии»; **Вип. 7** «Стихийные бедствия и борьба с ними в Харьковском крае (XVII-XVIII вв.)» Д. Багалія; **Вип. 9** «История Харьковского Слободского Казачьего полка» Є. Альбовського. У цьому часописі статистичний комітет веде активну діяльність щодо перевидання раритетних видань, що містять етнографічні відомості про край. Завдяки цій спрямованості було передруковано у **Вип. 2** «Топографическое описание Харьковского наместничества с введением и примечаниями Д. И. Багалея. – М., 1788», **Вип. 3** «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии. Сочинено Григорием Калиновским (1776)»; **Вип. 5** «Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в августе и сентябре 1774 года».

Крім перевидань та історичних розвідок, у цьому ж періодичному виданні знаходимо оригінальні повідомлення щодо етнографічних особливостей життя слобожан кінця XIX ст. «Харьковский сборник» містить такі роботи з етнографії: **Вип. 1** «Дневник народных праздников Харьковской губернии» М. Лащенкова; «Ахтырский Свято-Троицкий монастырь» О. Твердохлебова; «Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан»

О. Ефименко; **Вып. 2** «Народные представления и верования, относящиеся к внешнему миру» П. Иванова; «Котельва» О. Твердохлебова; «Народные колыбельные песни»; **Вып. 3** «Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате» П. Иванова; **Вып. 4.** «Народные рассказы о кладах» П. Иванова; «Одежда крестьян слободы Араповки»; **Вып. 7.** Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии; Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии Старобельского уезда; **Вып. 9.** «Статьи по обычному праву Старобельского уезда»; **Вып. 11.** «Материалы по этнографии Харьковской губернии»; «Материал по обычному праву».

Потрібно відмітити діяльність Комісії з дослідження кустарних промислів Харківської губернії, яка була створена Харківським губернським статистичним комітетом. Ця комісія у 1880 р. створила показ кустарних виробів на Харківській сільськогосподарській виставці, розповсюдила Циркуляр про організацію участі Харківської губернії у Всеросійській виставці 1881 р. у Москві. Науковим підґрунтям цієї виставки став огляд Лева Сокальського «Очерк кустарных промыслов в Харьковской губернии». Завдяки діяльності цієї комісії побачили світ тривипуски видання «Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов», присвячені Сумському (1881) Куп'янському (1883) й Охтирському повітам (1885) [44].

За ініціативи комітету виходить повний бібліографічний опис краю «Устинов А. И. Литература о Харьковской губернии. Библиографический указатель. – Х., 1887», що містить і відомості про роботи етнографічної спрямованості про Харківщину. Цей покажчик до сих пір не втратив своєї актуальності [27, с. 141]. Харківський губернський статистичний комітет з року в рік фінансував й окремі видання, які є наразі раритетними краєзнавчо-етнографічними розвідками [1; 10; 11; 18; 26; 36]. Завдяки видавничій діяльності Харківського губернського статистичного комітету підтримувався творчий потенціал таких відомих етнографів-аматорів як Олександр Твердохлебов, Микола Лашенков, Петро Иванов і багато інших. Це сприяло не тільки популяризації їхньої діяльності на ниві народознавства, а й значно підвищувало рівень вимог до такого роду досліджень.

Діяльність Харківського статистичного комітету стала взірцевою для комітетів сусідніх губерній у площині етнографії, оскільки її науковою складовою займалися здебільшого науковці Харківського університету. Саме таке наукове співробітництво зумовило появу в якості дієвих форм роботи статистичного комітету етнографічних програм-запитальників. Потрібно відмітити, що етнографічно-краєзнавчий напрям комітету набув такого розмаху, що міг гідно посперечатися з діяльністю провідних освітніх і наукових центрів. Наприклад, Харківське історико-філологічне товариство провадило практику масового видання етнографічних робіт про рідний край лише у зв'язку з проведенням XII Археологічного з'їзду.

Воронезький губернський статистичний комітет також немало доклав до вивчення етнографічних особливостей краю і ця роль високо оцінювалася навіть у першопочатковому історичному огляді його діяльності [7]. Сприяння Воронезького губернського статистичного комітету створенню музейних колекцій у регіоні, й етнографічних зокрема, розглянула в своєму дисертаційному дослідженні Ірина Котлярова [14].

Під наглядом комітету надруковано багато розвідок, які присвячені етнографії. Завдяки виданню «Памятная книжка Воронежской губернии» світ побачили поважні етнографічні дослідження життя слобожан. Більшість з матеріалів, що були опубліковані в цьому виданні були не строго науковими дослідженнями, а скоріше публіцистичними оглядами [21, с. 96]. Тому розвідки, що виходили в Памятних книжках Воронежской губернии є автентичними цінними джерелами з особливостей життя та матеріальної культури слобожан. Видання «Памятная книжка Воронежской губернии», що виходило з 1856 по 1916 рр. містить такі етнографічні дослідження **на 1856 р.:** «О местных праздниках и крестных ходах в Воронежской губернии» М. Скрябіна, «Сведения исторические»; **на 1865–1866 рр.:** «Войсковые обыватели Воронежской губернии: ист.-стат. очерк» М. Скіади, «Этнографические очерки Богучарского уезда» Г. Ткачьева; **на 1870–1871 рр.:** «Быт и хозяйство малороссов в Воронежской губернии» Ф. Ніконова; «Обычаи, поверья и предрассудки крестьян села Верхотишанки» А. Фон-Кремера; **на 1878–1879 рр.:** «Чулочное производство в пригородной слободе г. Воронежа» [М. Скіада], «Обработка камня и глины

в с. Смердячей Девице Воронежского уезда» [М. Скіада], «Кузнечное производство в Воронежском уезде» [М. Скіада], «Общий взгляд на охотничье дело в Воронежской губернии со времени заселения края» [М. Скіада], «Сведения об охоте и охотничьем быте в Воронежской губернии» [Ф. Яворський], «Производство бечевы и канатов в пригороде г. Воронежа слободе Придача» [Ф. Яворський], «Производство сетей для неводов, вентерей в д. Острожках Воронежского уезда» [М. Воскресенський], «Кузнечное производство в Нижнедевицком уезде» [М. Воскресенський], «Кустарные промыслы в Нижнедевицком уезде...»; **на 1892 pp.**: «Таблица звуковых отношений воронежского мещанского говора», «Пословицы, поговорки, приметы и поверья Воронежской губернии», «Росказ про хохлацьку свадьбу» Т. Луценка, «Несколько слов к «Очерку воронежского мещанского говора» і «Очерк воронежского мещанского говора сравнительно с украино-русским наречием: Опыт статистического исследования звуковых явлений» М. Дикарева; **на 1893 p.**: «Выселение крестьян из Воронежской губернии в 1874–1892 гг.» Г. Бичковського; **на 1896 p.**: «Рабочие силы крестьянского населения Воронежской губернии» Ф. Щербини; **на 1899 p.**: «Из истории заселения Коротоякского края в XVII столетии (1613–1705): по поводу 250-летия г. Коротояка (13 ноября 1647–1897 гг.)» М. Полікарпова; **на 1904 p.**: «Производство крестьянского сукна и другие промыслы среди женского населения Новохоперского уезда» В. Литвинова; **на 1905 p.**: «Материалы для изучения воронежских говоров» О. Путінцева; «Слобода Алексеевка Бирюченского уезда: Черты из истории слободы и ее современного быта» Р. Ноздріна; **на 1906 p.**: «Бытовые черты из жизни крестьян с. Истобного Нижнедевицкого уезда Воронежской губернии» Ф. Полікарпова; **на 1907 p.**: «Вымерший народный обычай: [о записи народной песни]» О. Путінцева; **на 1908 p.**: «Крестьянская свадьба в с. Перлевке Землянского уезда» Ф. Полікарпова; **на 1913 p.**: «Материалы для описания Воронежской губернии, хранящиеся в архиве Русского географического общества» Д. Зеленина; **на 1916 p.**: «К материалам по истории заселения черкасами Воронежского края» М. Трунова

Етнографічній спрямованості видавничої діяльності цього комітету безумовно сприяв його перший секретар Микола Второв. У 1837 р. ініціює створення у Воронежі музею, у якому один із 4 розділів мав би стати суто етнографічним. Він разом з Костянтином Александровим-Дольником підготував до друку «Воронежские Акты. В 3-х томах. 1850–1853», що є цінними документами щодо колонізації й побуту Слобожанщини. М. Второв започаткував у Воронежі історико-етнографічний гурток, разом з художником С. Павловим і фотографом М. Туліним підготував ілюстрований альбом з етнографії краю. Цей альбом отримав золоту медаль Російського географічного товариства і був лише частково опублікований у «Русском художественном листке». Саме зусиллями Второва побачив світ перший том часопису «Памятная книжка для жителей Воронежской губернии на 1856» [19].

Подальші видання комітету містять також багаті матеріали з історії заселення краю, головним чином завдяки плідній діяльності секретаря комітету у 1880–1891 pp. Леоніда (Лейби) Вейнберга. Його роботи містять, головним чином, відомості щодо матеріальної культури українців, які фігурують у його дослідженнях під ім'ям «черкессы» [5].

Загалом етнографічна діяльність Воронежського губернського статистичного комітету була присвячена більшою мірою збиранню відомостей щодо матеріальної культури та побутових особливостей населення губернії. Окремою збіркою комітет опублікував роботу Г. Веселовського, присвячену північно-східній території Слобожанщини [6] та статистичні описи Острогозького та Валуйського повітів [40].

Маємо констатувати, що найвагомим у діяльності Воронежського губернського статистичного комітету є масове видання історичних документів і матеріалів, які свідчили про першопочаткове заселення краю українцями. Не можна не дооцінити наукового значення розвідок Митрофана Дикарева, Олексія Путінцева щодо мовних особливостей етнічних груп Воронежчини. Показовим є публікування у виданнях комітету роботи відомого українознавця, майбутнього ректора Українського вільного університету Федора Щербини, який провадив соціо-економічні дослідження на території Воронежчини та Кубані.

Дослідження краєзнавчої роботи Курського губернського статистичного комітету достатньо широко представлені в дореволюційних розвідках [22; 43]. Потрібно відмітити, що статистичні та

довідникові видання Курського губернського статистичного комітету стали об'єктом історико-бібліографічного дослідження Олександра Раздорського [32; 33].

Діяльність цього комітету також провадилася в напрямі дослідження краю в площині етнографії, але все ж його діяльність мала більше археологічно-краєзнавчу спрямованість. Потрібно відмітити, що архівні фонди Курського губернського статистичного комітету містять об'ємний комплекс джерел з етнографії краю [3, с. 15]. При цьому суто етнографічних досліджень у публікаціях Курського губернського статистичного комітету вкрай мало. Щодо вивчення матеріальної культури цей перелік невеликий – огляд кустарних промислів Грайворонського повіту В. Казанкевича [13], а також збірка, підготована М. Добротворським, що охоплювала усю Курщину [17].

Із етнографічних матеріалів у виданні «Памятная книжка Курской губернии» надруковано **на 1860 р.:** «Описание Курского наместничества из древних и новых разных о нем известий, вкратце собранное Сергеем Ларионовичем, того наместничества верхней расправы прокурором. (Издано в Москве в 1786)»; **на 1893 р.:** було передруковано «Описание Курского наместничества» С. Ларіонова 1786 р. видання; **на 1894 р.:** «Исторические заметки о г. Судже и его уезде с планом города за 1784 г». У першому випуску «Труды Курского Губернского Статистического Комитета» були надруковані «Акты Оскольского края» і робота «Обычаи и обряды простонародья в городе Обояни» О. Машкіна. Ціним виданням є «Курский сборник», що після XII Археологічного з'їзду став публікувати різноманітні пам'ятнознавчі матеріали. Відомості про етнографічні особливості українців містяться у **Вип. III** «Песни, собранные в г. Обояни и его уезде» О. Машкіна **Вип. VI** «Малороссийская свадьба (с. Гоптаровка)» К. Резанової; **Вип. VII** «Чого люди не роблять по праздникам» О. Арнольдї та «Материалы для описания Курской губернии, хранящиеся в Учёном архиве Императорского Русского Географического общества» Д. Зеленіна. Цими роботами і обмежуються відомості у виданнях статистичного комітету про слобожан, які мешкали на території Курської губернії.

Дмитро Багалій намагався зорганізувати вивчення історичного минуло цього краю своєю статтею «О необходимости изучения Курской губернии в историко-географическом отношении», що була опублікована в «Памятной книжке Курской губернии» на 1888 р. Але впровадження практики широкомасштабних досліджень етнографії краю не відбулося, Курський губернський статистичний комітет зосередив свою увагу здебільшого на археологічних пам'ятках [39].

Певне прохолодне ставлення до краєзнавчо-етнографічної діяльності з боку Курського губернського статистичного комітету потрібно пояснювати утворенням у 1903 р. Курської ученої архівної комісії, що відразу розгорнула широку діяльність на цій ниві. Але навіть такі невеликі за обсягом етнографічні публікації підтримали подальшу спрямованість робіт курських етнографів. Наприклад, саме з перших публікацій у виданнях комітету починається робота Катерини Резанової на полі етнографії українців. Комітет всіляко популяризував етнографічну діяльність курського етнографа-аматора Олексія Машкіна, розгляду його діяльності присвячено декілька праць на сторінках видань комітету і вміщено некролог у **Вип. IV** «Курского сборника». Також комітетом накопичено потужний масив архівних документів з етнографії, що наразі є унікальними джерелами з матеріальної та духовної культури східних українців.

Підводячи підсумки маємо констатувати, що аналіз діяльності кожного з губернських комітетів, що діяли на Слобожанщині, потребує проведення окремишнього ґрунтовного історичного дослідження. Видавнича діяльність усіх згадуваних комітетів підтримувала наукові принципи досліджень як з українознавства, так і щодо процесів міжетнічної взаємодії на межі етнічних земель українців. Завдяки діяльності Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів було складено найґрунтовнішу джерельну базу з етнографії слобожан другої половини XIX – початку XX ст.

Література

1. Альбовский Е. А. История Харьковского слободского казачьего полка (1651–1765) / Е. А. Альбовский. – Х., 1895. – III, 218 с.; 1 л. карт.
2. Анучина Я. Первая Памятная книжка Воронежской губернии // Воронежский краеведческий вестник. – Воронеж, 2007. – Вып. 8. – С. 44–54.

3. Бережная С. В. Народная культура русского и украинского населения Курской губернии в конце XVIII – XIX вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 – отечественная история / С. В. Бережная. – Курск, 2000. – 201 с.
4. Бобков В. В. Динамика численности и этноконфессиональной дифференциации населения Таврической губернии на страницах местных статистических изданий / В. В. Бобков // Буковинський історико-етнографічний вісник. – 2001. – Вип. 3. – С. 4-6; Бобков В. В. Памятные книжки Таврической губернии и их роль в историческом краеведении Крыма (XIX–начало XX века) / В. В. Бобков // Клио. – 2004. – № 2/3. – С. 4-7; Бобков В. В. К вопросу о деятельности Таврического губернского статистического комитета: Г. Н. Часовников / В. В. Бобков // Арсеній Іванович Маркевич: І Таврические международные научные чтения. – Симферополь, 2000. – С. 34–37; Бобков В. В. Керчь-Еникальский статистический комитет: Создание и основные направления деятельности / В. В. Бобков // Боспорские исследования. – 2003. – Вып. 3. – С. 147–157.
5. Вейнберг Л. Б. Очерк сельскохозяйственной промышленности Воронежской губернии. Вып. I (XVI–XVIII в.) / Л. Б. Вейнберг. – Воронеж, 1890. – 110, 28, VI с.
6. Веселовский Г. М. Город Острогожск Воронежской губернии и его уезд: Историко-статистический и этнографический очерк, с планом города и географическою картою уезда / Г. М. Веселовский. – Воронеж, 1867. – 6, 220, III с.; 2 л. план., карт.
7. Воскресенский Н. Исторический обзор деятельности Воронежского губернского статистического комитета / Н. Воскресенский // Памятная книжка Воронежской губернии на 1893 г. – Воронеж, 1893. – С. 1–84
8. Ефименко П. Программа для собирания сведения о народных суевериях и поверьях в Южной России / П. Ефименко // Памятная книжка Харьковской губернии. – 1868. – Ч. II. – С. 36-50.
9. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. – Т. 1. – Х., 1989. – 1012 с.
10. Иванов В. В. Атлас Харьковского наместничества 1787 года с топографическим описанием / В. В. Иванов. – Х., 1902, 8 с.; 35 л. ил., карт.
11. Иванов В. В. Неизданные труды по исследованию народной жизни. (Кадастр Харьковской губернии) / В. В. Иванов. – Х., 1892. – 67 с.
12. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии / В. В. Иванов. – Х., 1893. – 2, 28 с.
13. Казакевич В. К. Описание кустарных промыслов Грайворонского уезда // Материалы по исследованию кустарной промышленности в Курской губернии. Вып. 1. Описание кустарных промыслов по отдельным уездам. – Курск, 1904. – С. 309–334.
14. Котлярова И. В. Формирование и развитие музеев Воронежского края в региональном культурном контексте (вторая половина XIX – первая треть XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 42.00.03 – музееведение, реставрация и консервация историко-культурных объектов / И. В. Котлярова. – М., 2006. – 16 с.
15. Котова Н. О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історії України / Н. О. Котова. – Одеса, 2002. – 212 арк.
16. Красиков М. Краєзнавча діяльність Харківського губерньського статистичного комітету (1861–1917) / М. Красиков // Тези Всеукраїнської краєзнавчої конференції, присвяченої 70-річчю Українського комітету краєзнавства. – Х., 1995. – С. 23–25.
17. Кустарные промыслы Курской губернии / Сост. Н. А. Добротворским. – Курск, 1886. – 254 с.
18. Лебедев А. С. Духоборцы в Слободской Украине и другие исторические статьи / А. С. Лебедев. – Х., 1870. – 796 с.
19. Литвинов В. В. Первая «Памятная книжка Воронежской губернии» (1856–1906): ее содержание и сотрудники // Памятная книжка Воронежской губернии на 1906 г. – Воронеж, 1906. – С. 73–93
20. Минаков А. С. Губернские статистические комитеты в системе местного управления пореформенной России / А. С. Минаков // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура. Сб. научных трудов VI Международной научной конференции г. Белгород. 27-28 октября 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 106–112.
21. Миротворцев К. Н. Памятные книжки Воронежской губернии, как источник для экономического и географического изучения территории до Октябрьской Революции / К. Н. Миротворцев // Труды Воронежского университета. – 1951. – Т. 24. – С. 133–138.
22. Об издании Памятных книжек Курской губернии // Курские Губернские Ведомости. – 1855. – № 49.
23. Обычное право крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. В. Иванова: Вып. 1. – Х., 1896. – 355 с.; Вып. 2. – Х., 1898. – 7, 240 с.
24. Отчет о действиях Харьковского губернского статистического комитета со времени преобразования его по Новому Положению о сих комитетах, т. е. с 25 октября 1861 года по 1 января 1864 // Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. – Х., 1864. – С. 317–338.

25. Петров О. О. Праці Катеринославського губернського статистичного комітету (друга половина XIX – початок XX ст.) як джерело до історії міст і сіл / О. О. Петров // Історія України: маловідомі імена події, факти. – К. ; Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 210–214.
26. Ползыкков Н. П. Отчет об исследовании отхожего промысла между Харьковом и Таганрогом по Курско-Харьковской Азовской железной дороге от 15 до 31 мая 1881 года / Н. П. Ползыкков. – Х., 1882. – 73 с.
27. Полякова Ю. Ю. Іван Андрійович Устинов – історик, бібліограф, театральний критик / Ю. Ю. Полякова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Випуск 11. – 2008. – № 835. – С. 136–142.
28. Программа для доставления в Харьковский губернский статистический комитет сведений о здешней губернии, клонящихся к изучению ее в отношениях: I) топографическом и геологическом; II) климатологическом; III) ботаническом; IV) зоологическом; V) сельскохозяйственном; VI) ветеринарном; VII) медицинском; VIII) этнографическом и историческом. – Х., 1862; Те саме // прибавление к ХГУ. Те саме // Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. – Х.: Университетская типография, 1864. – С. 284–316
29. Программа для собирания народных юридических обычаев. – Х., 1868. – 42 с.
30. Программа для собирания сведений о народных суевериях и повериях Южной России. – Х., 1868. – 14 с.
31. Программа сведений по предметам сельского хозяйства и промышленности Харьковской губернии, которые имеют быть доставлены в губернский статистический комитет. – Х., 1871. – 22 с.
32. Раздорский А. И. Памятные книжки Курской губернии / А. И. Раздорский // Курск: краеведческий словарь-справочник. – Курск, 1997. – С. 282–284.
33. Раздорский А. И. Справочные и статистические издания Курской и Орловской губерний XIX – начала XX вв.: (Историко-библиогр. очерк) / А. И. Раздорский // Культурный и научный потенциал региона: Общее прошлое, общее будущее: Материалы межрегион, науч.-практ. конф. – Орел, 2002. – С. 53–63
34. Романовський В. Значення досліджень Харківського губернського статистичного комітету для пам'яткознавства / В. Романовський // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2005. – Т. 11. – (Нова серія). – С. 23–42
35. Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання / В. С. Романовський // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г. / Под. ред. В. И. Касперова; пред. В. С. Романовского. – Х., 2010. – С. 3–23.
36. Русов А. А. Харьков по переписи 1892 года / А. А. Русов. – Х., 1893. – 38 с.
37. Серова Е. Д. «Памятные книжки Таврической губернии» как источник по истории внутренней торговли Крыма 60-90 гг. XIX века // Ученые записки Таврического национального университета им В. И. Вернадского. – 2011. – Т. 24, вып. 1 «История Украины». – С. 163–170.
38. Слобожаніна Н. Історико-етнографічні публікації у періодичних видання Чернігівського губернського статистичного комітету другої половини XIX ст. / Н. Слобожаніна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – 2008. – Серія 6: Історичні науки, Вип. 6. – С. 154–158.
39. Стародубцев Г. Ю. Исследование археологических памятников Курского края в XIX – XX века : автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – отечественная история / Г. Ю. Стародубцев. – Брянск, 2006. – 20 с.
40. Статистические очерки Воронежской губернии. Кн. 1: Очерки Валуйского, Острогожского и Бобровского уездов / Воронеж. губерн. стат. ком. – Воронеж, 1850. – 164 с.
41. Сушко В. А. Етнографічні дослідження Слобожанщини на початку XXI ст. / В. А. Сушко // V Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаса «Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації»: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., [Київ, 1-2 червня 2007 р.]. – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/sekcia_s_s2_8.php.
42. Сушко В. Південна Слобожанщина як об'єкт етнографічного дослідження наприкінці XIX – на початку XXI ст. // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Вип. 2. – К., 2012. – С. 43–50.
43. Танков А. Из истории Курского губернского статистического комитета / А. Танков // Курские Губернские Ведомости. – 1905. – № 236, 241.
44. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Х., 1882-85. Вып. 1-3: Вып. 1: Ефименко П. Сумской уезд. 1882. Приложение к Статистическому листку. – 3, II, III с.; Вып. 2: Соколовский А. А. Купянский уезд. – Х., 1883. – 132 с.; ил.; Вып. 3: Твердохлебов А. Д. Ахтырский уезд. – Х., 1885. – 3, 83 с.
45. Чесноков В. И. О Воронежском статистическом комитете и его краеведческая деятельность в дореформенное время / В. И. Чесноков // Воронежский краеведческий сборник. – Воронеж, 1985. – С. 70–100.